

УДК 911:371.3

В.П. Корнєєв

Інститут педагогіки АПН України, м. Київ

РОБОТА ВЧИТЕЛЯ З ПІДРУЧНИКОМ ГЕОГРАФІЇ

Вступ, вихідні передумови. Підручник географії – важливе джерело знань не тільки з цього предмета, але й із суміжних дисциплін. Зміст його охоплює багато різноманітних знань: біологічних, зоологічних, історичних, математичних, соціальних, економічних. Тому підручник географії має переваги перед змістом інших підручників. Він набагато цікавіший за змістом, що і приваблює учнів, студентів, викладачів вузів і науковців, пересічних громадян. У підручниках географії висвітлюються основи географічної науки в системі і обсязі, що визначається навчальною програмою у відповідності з метою і завданнями курсу.

Основу роботи з підручником складає текст – логічно зв'язаний, систематизований виклад програмного матеріалу курсу, що належить засвоєнню. Підручник географії містить географічні карти, схеми, фотографії, рисунки, цифрові показники тощо. Усе це сприяє кращому розумінню матеріалу, викладеному в підручнику, і разом з тим слугує джерелом для створення образів природи, господарства. Є в підручниках і статистичні таблиці, які також слугують додатковим матеріалом у засвоєнні географічних знань. Значну роль у підручнику відіграють запитання до тексту, карт, ілюстрацій. Робота з ними полегшує організацію і проведення самостійної роботи з підручником. Цей методичний апарат сприяє засвоєнню текстового матеріалу, особливо при його повторенні (закріпленні). У підручнику є багато дидактичних пізнавальних завдань, призначених для роботи з картами та ілюстраціями, а також з текстом.

У роботі з підручником велика роль належить учителю. Він повинен добре знати навчальний матеріал, щоб зацікавити учнів і залучити їх до самостійної роботи з додатковою інформацією. Він навчає учнів самостійно розбиратись у географічному матеріалі, відбирати його, виділяти головне. Все це відбувається

на початку навчального року, на першому уроці, Учитель характеризує за змістом основні розділи, відмічає значення карт-вкладок, схем, таблиць, ілюстрацій, зміст запитань і завдань, говорить, як працювати з ними. Головне тут – активізація пізнавальної діяльності і формування та розвиток пізнавальних інтересів до географії.

Важливі аспекти роботи з підручником географії висвітлювали у різні роки М.М. Баранський, А.В. Даринський, А.А. Цветаєв, І.В. Душина, І.С. Матрусов (Росія) і М.П. Откаленко, Є.Й. Шипович, А.Й. Сиротенко, В.П. Корнєєв, О.В. Корнєєв, Б.О. Чернов, Л.І. Круглик, Т.І. Назаренко, О.М. Топузов, О.П. Кравчук та ін. (Україна). На думку перелічених авторів, першою і основною умовою роботи з підручником є зміст самого підручника, його правильна методична побудова. До інших умов відносяться тісний зв'язок текстового змісту з географічними картами; зв'язок викладених географічних знань із почуттєво-наочними уявленнями; велика кількість географічних знань і термінів, цифрових показників.

Метою статті є висвітлення прийомів роботи з підручником та методики їх використання на уроці. У цьому плані, звичайно, відіграє велику роль слово вчителя, його емоційна розповідь, наукове трактування понять, термінів і визначень.

Виклад основного матеріалу. Специфіка роботи з текстом підручника полягає у необхідності спиратися на карту, на ілюстрації і «живе» слово вчителя, що повинно мобілізувати творчу уяву учнів. Поєднання прийомів роботи з підручником із методами і прийомами роботи з картами, ілюстраціями та прийомами усного викладу забезпечить успішне проведення уроків.

Другою важливою умовою роботи з підручником є організація і проведення з ним самостійної роботи. Спочатку вчитель пропонує самостійно прочитати текст підручника, а потім, через деякий час, переказати, скласти план прочитаного тексту, написати тези (для учнів старших класів), по можливості (для сильних учнів) за текстом, використовуючи текстові цифрові показники, скласти

схему, графік, таблицю і, звичайно, самостійно дати відповіді на запитання і завдання у підручнику.

Крім основних умов, яких необхідно дотримуватись, важливе місце у використанні підручника займають прийоми самостійної роботи з його текстом.

На перше місце методисти і досвідчені вчителі ставлять прийом пояснювального читання тексту підручника, мета якого є повідомлення нових знань, більш глибоке розуміння навчального матеріалу і набуття навичок свідомого читання тексту підручника та науково-популярної літератури. Таке читання окремих уривків повинно супроводжуватись роз'ясненням учителем положень, тверджень, обов'язково з в'ясненням причинно-наслідкових зв'язків. На цьому наголошував ще в ХІХ ст. Д.Д. Семенов, а потім -- М.М. Баранський, А.В. Даринський, М.П. Откаленко, Є.Й. Шипович та ін. Щоб залучити учнів до поглибленої самостійної роботи з підручником необхідно організувати вибіркове читання тексту з метою відбору і виділення необхідного матеріалу для відповіді на запитання і підведення підсумків.

Важливим прийомом вважається порівняння окремих територій, природних умов, галузей промисловості. Цьому питанню приділяв багато уваги М.М. Баранський. Він писав: «Порівняння – душа географії» [1]. Тут головне – показати подібність і відмінність географічних природних об'єктів, окремих країн, міст, річок, островів, морів, океанів і материків. Складання порівняльних характеристик має важливе значення у формуванні пізнавальних інтересів до географії в цілому і до вивчення окремих регіонів зокрема.

Цікавими прийомами роботи з підручником вважаються генералізація і конкретизація як основні способи популяризації географічних знань. Генералізація – це узагальнення і виявлення головного, основного, генерального [1, с.269]. У роботі з підручником учитель повинен відібрати найголовніше, тобто генералізувати; це і є основною умовою успішної популяризації географічних знань. Для цього вчителю слід багато дечого вивчити, відібрати головне, самому досить глибоко зрозуміти географічний матеріал (про природу, господарство, діяльність населення).

Генералізація сприяє популяризації географії у будь-якому класі за допомогою головного, відкидаючи дрібні деталі, тому що, як писав М.М Баранський, «з-за дерев лісу не видно». Проте, слід пам'ятати, що однієї генералізації недостатньо, тому що основні риси, які генералізація бере з характеристики природного об'єкта, здебільшого є абстрактними і інколи важкі для сприйняття. Тут слушні слова згадуваного вище М.М. Баранського: «Для популяризації, крім знань, думок, потрібні почуття, емоції» [1, с. 272] і тут же він наводив слова Максим Горького: «Наша книга повинна бути не тенденційною; вона повинна говорити мовою образів ... повинна бути художньою, дійовою, емоційною» [там само]. Отже, генералізація посилює абстрактність і відправляє учня до роботи мозку – треба знати, але не до емоцій, чим саме відштовхує прагнення учня знати більше, цікавіше і ґрунтовніше. Тут напрошується питання: а що ж далі? Потрібна конкретизація - повідомлення таких конкретних фактів, по можливості, яскравих і живих, які могли б проілюструвати, перш за все, саме ті основні риси загальної характеристики, які були отримані в результаті генералізації.

Учитель географії за підручником і навчальною програмою може навести багато цікавих фактів, і якщо їх емоційно повідомити учням, то і фізична, і економічна географія буде найпопулярнішим предметом у середньому навчальному закладі (школі, ліцеї, гімназії тощо). Прикладів більше, ніж достатньо. Єдине: треба уміло, щоб не перевантажувати учнів, користуватись географічним матеріалом. Тому тут конкретизація повинна бути доступною для розуміння і науковою для пояснення причин і закономірностей. З вище висловленого виходить, що генералізація у наших підручниках мало що дає без конкретизації. Це два важелі, які доповнюють одне одного і слугують важливим стимулом у формуванні географічних знань.

При використанні конкретизації фактів у роботі з підручником важливе значення має наочність. Це найкращий засіб зацікавити учнів географією і формувати пізнавальний інтерес до неї. На цьому прийоми роботи з підручником не закінчуються. Є ще ряд прийомів, серед них співставлення карт з текстом підручника, робота з питаннями і вправами, ілюстраціями, схемами і таблицями,

довідковим і цифровим матеріалом та робота з додатковою літературою. Багато вчителів географії в роботі з підручником використовують статті з методичних журналів, що доповнюють свіжими матеріалами текст підручників.

Але найголовніше – за допомогою цих прийомів треба навчити учнів самостійно працювати з підручником. Лише самостійна робота дасть позитивний результат у здобутті географічних знань. Вище ми зазначали, що самостійна робота з підручником є важливою умовою отримання і здобуття географічних знань. Тут ми продовжимо конкретні поради, як працювати самостійно з підручником.

У цілому самостійні роботи – це роботи, «виконані учнями за завданням учителя, але без його безпосереднього керівництва» [2, с.121]. Головне значення самостійних робіт полягає у набутті учнями вмінь самостійно набувати нові знання та застосовувати їх у практичній діяльності. Самостійні роботи – це важливий засіб розвитку самостійності учнів, їх пізнавальних здібностей і розвитку навчальних інтересів до географії. У процесі роботи з підручником учні під керівництвом учителя виконують велику кількість різноманітних самостійних робіт. Методика самостійної роботи з підручником передбачає таку організацію навчання, яка сприяє виробленню в учнів прийомів, умінь і навичок працювати з текстом, самостійно добувати знання з інших джерел (книг, журналів, газет, довідників і ін.).

Про методичні прийоми самостійної роботи з підручником ми вже згадували вище, але не повно, тому більш детально, конкретизуючи кожний прийом, зазначимо, що основні з них мають такий зміст:

1) самостійне читання тексту підручника учнем (у класі чи вдома) з наступним аналізом прочитаного, за допомогою організованої вчителем бесіди;

2) вибіркоче читання в класі окремого параграфу чи його частини з відповідними коментарями прочитаного. Цей прийом характерний тим, що учні вчать-ся переказувати текст, ставити запитання, вияснити причини існування природних явищ, складати план і порівняльну характеристику або усну відповідь на питання;

3) виконання завдань і вправ, що є в підручнику;

4) самостійна робота з малюнками, схемами, таблицями, цифровим матеріалом, що вміщені в кінці підручників.

Про необхідність формування самостійності учнів у процесі навчання писав ще К.Д. Ушинський, який наголошував, що «треба передавати учневі не тільки ті чи інші знання, але й розвивати в ньому бажання і здібність самостійно, без учителя, набувати нові знання» [7, с. 500]. Про самостійну роботу з підручником говорив П.Ф. Каптерев, у минулому - відомий педагог, думки якого про підручник і роботу з ним цінні й сьогодні: «Головне завдання безпосередньої діяльності вчителя буде полягати у пробудженні і розвитку самостійного мислення учнів шляхом дійсного спостереження за відповідним науковим матеріалом і узагальнення його» [3, с. 67]. І далі: «...учням необхідно ознайомитись із самим процесом одержання знань, із шляхами, якими вони добуваються, зі способами його опрацювання. Усе це найкраще можливо зробити тільки шляхом самостійного спостереження і вивчення відповідного наукового матеріалу і самостійного узагальнення його. Ось тут особливо важлива розумна допомога вчителя, тут він може і повинен пробуджувати учнів до будь-якого роду самостійної роботи, що призводить до розуміння наукових положень підручника, самостійного вивчення матеріалу, узагальненню його, виведенню формул та положень, складанню конспектів, виясненню складеної формули новими фактами і прикладами і т. д.» [3, с. 67].

До самостійної роботи з підручником П.Ф. Каптерев відносив зміст науково-методичного апарату, тобто методику роботи із запитаннями і вправами. Він указав так: «Взагалі навчання повинно утворюватись із двох головних частин: самостійних вправ учнів і вивчення ними підручника. Самостійні вправи повинні бути обрані таким чином, щоб вони призводили до засвоєння відомої частини підручника» [3, с. 73] і далі: «розвиток здібностей учнів – не буде звужений, йому буде надана широка свобода в розв'язанні самостійно вправ, узятих з підручника» [там само].

Отже, запитання і завдання вважаються важливою складовою частиною підручників з географії для закріплення змісту кожної теми. Вони активізують роботу учнів, приводять у певну систему їхні знання.

Висновки. Використання різних прийомів роботи з підручником, самостійний пошук відповідей на поставлені вчителем запитання і завдання сприяє розвитку мислення в учнів, їх пізнавальних інтересів і, головне, уміння самостійно працювати з підручником і самостійно набувати географічні знання.

Література:

1. Баранский Н.Н. Методика преподавания экономической географии. - М.: Учпедгиз, 1960. - 452 с.
2. Даринский А.В. Методика преподавания географии. - М.: Просвещение, 1975. - 368 с.
3. Каптерев П.Ф. Избранные педагогические сочинения. - М.: Педагогика, 1982. - 704 с.
4. Корнеєв В.П. До проблеми ефективності підручників з географії // Географія. - 2007. - № 18. - С.2-4.
5. Корнеєв В.П. Становлення і розвиток підручників географії // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць.- К.: Педагогічна думка, 2003. - Вип.4. - С.166-172.
6. Методика обучения географии в средней школе / Под ред. А.Е. Бибик и др. - М.: Просвещение, 1968. - 392 с.
7. Ушинский К.Д. Собрание сочинений: В 11 томах. – Т. 2. - М., 1950. - С. 500.
8. Шипович Є.Й. Методика викладання географії. - К.: Вища школа, 1981. - 176 с.